

BİBLİOQRAFİK MƏNBƏLƏRDƏ SƏNƏD HAQQINDA İNFORMASIYANIN ƏKS OLUNMASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Bibliografik informasiyanın öz ictimai funksiyasının yerinə yetirməsinə təsir edən əsas amil ona olan ictimai tələbatdır. Məhz həmin tələbatın təsiri ilə bibliografik informasiya bu və ya digər mövcudluq forması alır, bu və ya digər metodla bibliografik məhsul yaradılır və ya bibliografik xidmət həyata keçirilir. Bu sözlər tam mənada təbiət elmlərinə dair bibliografik informasiyaya da aid edilə bilər.

Məlumdur ki, insanların sənəd-informasiya tələbatı ictimai inkişaf nəticəsində bu tələbatın ödənilməsinə yardımçı olan bibliografik informasiyanın və bu informasiyanın yaradılaraq tələbatçılara çatdırılması ilə məşğul olan bibliografik fəaliyyətin yaranıb inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Lakin tarixi inkişaf nəticəsində bibliografik fəaliyyət get-gedə yeni xassələr qazanmış, tələbatçıların sənəd-informasiya tələbatını ödəməyə yönəlmiş daha dolğun məlumat formaları meydana çıxmışdır.

Bibliografik informasiyanın tarixi inkişafdan asılı olaraq bir sıra formaları yaranıb inkişaf etmişdir ki, bütün bu formaları əmələ gətirən ibtidai özək bibliografik çatdırmaadır.

Bibliografik çatdırma bibliografiyalaşdırılan sənədlər haqqında elə ünsürlər toplusudur ki, onlar (müəllif, sərlovhə, buraxılış məlumatları və s.) ya sənədin özündən, ya da başqa mənbələrdən götürülür (1, 5). Əgər bibliografik çatdırma sənəd şəklində qeyd olunursa, buna bibliografik yazı deyilir. Konkret şəraitdən, tələbatın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bibliografik yazı müxtəlif əhatəli və dərinliyə malik ola bilər və özündə bir çox ünsürləri əhatə edə bilər. Bibliografik yazının ən müxtəsər forması bibliografik təsvirdir.

Bibliografik təsvir, sənəd, onun tərkib hissəsi və ya sənədlər qrupu haqqında müəyyən qaydada verilmiş, sənədin ümumi səciyyələndirilməsi və identifikasiyası üçün zəruri və kafi olan bibliografik əlamətlərin toplusudur. Bibliografik fəaliyyətdə ən geniş yayılmış məhsul növü olan bibliografik təsvirə çox yüksək tələblər qoyulur. Çünki o, elə bir əlamətlər məcmusudur ki, məhz bu məcmu vasitəsi ilə bir sənədi digərindən fərqləndirmək, saysız-hesabsız sənədlər içində məhz axtarılanı tapmaq mümkün olur. Buna görə də bibliografik təsvirin hər bir ünsürü, onların sırası, onların tərtibi xüsusiyyətləri çox aydın və birmənalı şəkildə reqlamentlənir və məhz bu məqsədlə də bibliografik təsvirin tərtibinə dair xüsusi Milli və beynəlxalq səviyyəli təlimatlar, standartlar işlənib

hazırlanır və tətbiq edilir. Bunlara misal olaraq Kitab təsvirinə dair Beynəlxalq Standartı (İSBD), Anqlo-Amerikan Kataloqlaşdırma Qaydalarını (AACR), SSRİ Dövlət Ümumittifaq Standartı (İndiki MDB ölkələrinin Dövlətlərarası Standartı) QOST 7.1-2003 və s. göstərilə bilər(2). Təsvirin ünsürlərindən təsvirin başlığı, sərlövhə, nəşr haqqında məlumat, nəşr yeri, nəşr tarixi, həcm (səhifələrin miqdarı), İSBN kimi ünsürlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bunlar təsvirin məcburi ünsürləridir ki, bunlardan əlavə təsvirin «fakultativ» adlanan bir sıra digər ünsürləri də vardır ki, bibliografiyalaşdırıcı müəssisə öz funksiyasından, şərait və tələbatından asılı olaraq təsvirdə həmin fakultativ ünsürləri də əks etdirə bilər. Hər bir müəssisə (kitabxana, informasiya müəssisəsi, kitab ticarəti şirkəti) öz bibliografik məhsulunda verilən bibliografik təsvirlərdəki fakultativ elementlərin toplusunu sabit şəkildə verməlidir. Məsələn, kitabxananın sistemli kataloqundakı bibliografik yazılarda, təsvirdə istifadə edilən fakultativ ünsürlər dəsti eyni olmalıdır. Hər bir sənəd növü öz nəşr forması üçün bibliografik təsvirin xüsusi modifikasiyası tətbiq edilir. Məsələn, yuxarıda adı çəkilən standartda bir cildli kitabın, çoxcildli kitabın, seriyalı nəşrin, məqalənin, normativ-texniki sənədin və s. təsvir qaydası ayrıca olaraq şərh olunur.

Bibliografik praktikanın zəngin təcrübəsi sübut edir ki, bibliografik çatdırmanın ən geniş yayılmış növü bibliografik yazıdır. Eləcə də bibliografik yazının öz dərinliyinə, əhatəliyinə görə müxtəlif formalarda ola bilər. Əlbəttə ki, bunların içərisində bibliografik təsvir müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Biz bibliografik yazıya nəzər salsaq görə bilərik ki, onun tərkibində formalaşmış sözün tam mənasında bibliografik səciyyəli məlumatlar məhz bibliografik təsvirdə verilmişdir. Lakin bibliografik praktikada bir çox halda təsvirlə yanaşı bibliografik yazının bir sıra digər ünsürləri də istifadə edilir. Buna nümunə olaraq kitabxanalardakı müxtəlif kataloqları, annotasiyalı bibliografik göstəriciləri, cari xarakterli elmi-köməkçi göstəriciləri, siqnal informasiya, ekspres informasiya bülletenlərinin, referativ jurnallar kimi janrlarda tətbiq edilən bibliografik yazı formalarını göstərmək mümkündür. Bu tipli çoxünsürlü bibliografik yazılarda sənədin bibliografik təsvirindən savayı hansı ünsürlərin verildiyini əyani şəkildə göstərmək üçün Kitab Palatasının mərkəzləşdirilmiş kataloqlaşdırma üçün tərtib və nəşr etdirdiyi çap kartoçkasına nəzər yetirmək mümkündür.

Burada yazının tərkibində bibliografik təsvirlə yanaşı müəllif işarəsi, annotasiya, təsnifat indeksi, kartoçkanı nəşr edən təşkilat barədə məlumat verilmişdir. Bu ünsürləri iki əsas qrupa ayırmaq olar. Bunlardan birinci sırf bibliografik ünsürlər olub bibliografik təsvir qaydalarına əsasən tərtib edilmiş formalaşmış ünsürlərdən ibarətdir. İkinci qrup ünsür isə qeyri formal, məzmun səciyyəli məlumatlardır ki, gətirilmiş bu misalda həmin ünsürlərdən ən səciyyəvi olanı annotasiyadır. Burada annotasiya sənədin məzmunu, onun oxucu təyinatı, istifadə imkanları barədə məlumat verməklə, tələbatçıya (oxucuya)

çox halda sənədin özünə müraciət etmədən onun informasiya tələbatını nə dərəcədə ödəyə biləcəyi barədə təsəvvür əldə etməyə imkan yaradır. Beləliklə, tərkibində annotasiya olan biblioqrafik yazılar tələbatçıya təkcə sırf biblioqrafik informasiya ilə yanaşı, sənədin məzmunu barədə informasiya da verir. Bu halda, belə biblioqrafik yazılar komplekslilik xassəsinə malik olurlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, komplekslilik xassəsi təkcə tərkibində annotasiya olan biblioqrafik yazılara deyil, həm də referatı olan biblioqrafik yazılara xasdır. Əlbəttə, biblioqrafik fəaliyyətdə sənədin məzmununa nüfuz edilməsi və əldə edilmiş konkret informasiyanın biblioqrafik yazının tərkibinə daxil edilərək ona komplekslilik xassəsi verilməsi təkcə annotasiyaya və referata aid deyildir. Belə xassə həm də sənədə verilmiş təsnifat indeksi, predmet rubrikaları vasitəsi ilə də yaranır. Lakin praktika göstərir ki, tələbatçıların sənədin məzmunu barədə məlumat əldə etməsində annotasiya və referat xüsusən geniş istifadə edilir. Buna görə də, komplekslilik xassəsindən bəhs edərkən əsas diqqətin annotasiya və referata yönəldilməsi daha məqsədəuyğundur.

Bəs annotasiya və referatların yaradılması və biblioqrafik təsvirlərin onlarla təchiz edilməsi biblioqrafik praktikanın hansı istiqamətində, necə baş verir? Bu prosesi düzgün anlamaq üçün biblioqrafik fəaliyyətə və onun əsas istiqamətlərinə nəzər salmaq lazımdır. Məlumdur ki, QOST 7.0-84 «İnformasiya-kitabxana fəaliyyəti. Biblioqrafiya» adlı Dövlətlərarası standarta biblioqrafik fəaliyyət biblioqrafik informasiyaya olan tələbatın ödənilməsi üzrə fəaliyyət kimi səciyyələndirilir (3, 4). Lakin bilirik ki, biblioqrafik fəaliyyət özü də yekcins bir məfhum deyildir və özündə əməli (təcrübi), elmi-tədqiqat, tədris və idarəetmə istiqamətlərini birləşdirir.

Əməli (təcrübi) biblioqrafik fəaliyyət insan cəmiyyətinin biblioqrafik informasiyaya tələbatını biblioqrafik məhsulun hazırlanıb təqdim edilməsi (və ya biblioqrafiyalaşdırma) və biblioqrafik xidmət vasitəsi ilə ödəyir. Əməli biblioqrafik fəaliyyətin bu iki istiqamətləri ixtisas ədəbiyyatında biblioqrafik proseslər kimi də şərh edilir.

Beləliklə, biblioqrafik məhsulun yaradılması və ya biblioqrafiyalaşdırma biblioqrafik proseslərin iki əsas istiqamətindən biridir. Hər bir fəaliyyət istiqamətində, prosesdə olduğu kimi, biblioqrafiyalaşdırmada da özəl metodlardan istifadə edilir ki, bunlara da analitik metodlar və sintetik metodlar aid edilə bilər.

Analitik metodlara aşağıdakılar aid edilə bilər:

1. Sənədin ümumi biblioqrafik təhlili (analizi). (Bu metod, sənədin əsas mövzusunun, forma və məzmun xüsusiyyətlərinin, üstünlük və nöqsanlarının, məqsəd və oxucu təyinatının müəyyən edilməsi üçün həyata keçirilir);
2. Sənədin biblioqrafik təsviri;
3. Annotasiyalaşdırma və ya referatlaşdırma;

4. İndeksləşdirmə və predmetləşdirmə, yəni, sənədin məzmununun hansı bir təsnifat sisteminin şərti işarələri və ya predmet rubrikaları vasitəsi ilə ifadə edilməsi.

Biblioqrafiyalaşdırmanın analitik və sintetik kimi mərhələyə bölünməsi xeyli dərəcədə şərtidir. Çünki həqiqətdə biblioqrafik analiz və sintez dialektik cəhətdən biri digəri ilə sıx bağlıdır, biri digərini şərtləndirir və tamamlayır. Real biblioqrafik təcrübədə bu iki metod çox vaxt eyni zamanda həyata keçirilir.

Bizim üçün hal-hazırda biblioqrafiyalaşdırmanın metodu əlaməti və onun daxilində sənədin biblioqrafik baxımdan səciyyələndirilməsi üsulu maraq kəsb etdiyindən bu qrupa nəzər yetirək.

Bu əlamətə görə biblioqrafik vəsaitlərin siqnal, annotasiyalı, referativ və kodlanmış növləri fərqləndirilir. Faset təsnifatında annotasiyalı və referativ vəsaitlərin ayrıca növ kimi fərqləndirilməsi bu səciyyələndirmə üsulunun biblioqrafik praktika üçün vacib əhəmiyyətə malik olmasını sübut edir.

Müasir biblioqrafik praktikada annotasiyanın ümumi, analitik, qrup soraq və tövsiyə annotasiyası kimi növləri fərqləndirilir.

Əgər biz annotasiyaların yuxarıda göstərilən bu beş növünü qruplaşdırmağa çalışsaq, onda bu növlər annotasiyaların funksional təyinatına və annotasiyalaşdırılan sənədlərin səciyyələndirilməsi üsuluna görə bölünə bilər.

Funksional təyinat baxımından annotasiyalar soraq və tövsiyə annotasiyaları, sənədin səciyyələndirilməsi üsuluna görə isə, ümumi, analitik və qrup annotasiyalarına bölünə bilər. İndi isə bunları bir qədər ətraflı nəzərdən keçirək.

Annotasiyaların ən geniş yayılmış növlərindən biri soraq annotasiyasıdır.

Soraq annotasiyası ən çox o halda tərtib edilir ki, biblioqrafik təsvirdən, xüsusən də sənədin sərlövhəsindən onun məzmununu, janrını, təyinatını müəyyən etmək mümkün olmur. Annotasiyada verilən əlavə məlumatlar həmin qeyri-müəyyənliyi aradan götürməyə xidmət edir. Burada həm də müəllif haqqında maraq kəsb edən məlumatlar verilə bilər. Soraq annotasiyasının səciyyəvi cəhətlərindən biri onun müxtəsərliyidir. Burada verilən məlumatlar yalnız təsvirdə olmayan məqamları açmalıdır. Sənəd haqqında geniş məlumat vermək soraq annotasiyasının funksiyasına daxil deyildir.

Soraq annotasiyasının tətbiq dairəsinə gəldikdə isə o, əsasən elmi-köməkçi vəsaitlərdə tətbiq edilir. Tövsiyə göstəricilərində isə adətən o zaman tətbiq edilir ki, səciyyəvi verilən əsər əsasən soraq nəşri, tədris-metodik ədəbiyyat, normativ sənəd, təlimat, biblioqrafik göstərici və s. bu kimi ədəbiyyat olsun.

Tövsiyə annotasiyası da çox geniş tətbiq edilən annotasiya növüdür. Tövsiyə annotasiyasında vəsaitin, biblioqrafik yazının ünvanlandığı tələbatçı qrupunun peşəsi, yaşı, təhsil səviyyəsi və s. bu kimi əlamətləri xüsusi olaraq nəzərə alınır. Bu növ annotasiyalar təkcə tələbatçının məntiqi təfəkkürünə

deyil, həm də onun duyğularına təsir edir, müəyyən bir hadisəyə, fakta emosional yanaşma tərzinin yaranmasına səbəb olur.

Tövsiyə annotasiyası bir çox halda oxucuda məqsədyönlü, sistemli müəlliflə mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir. Buna görə də, belə annotasiyalarda pedaqoji funksiya üstünlük təşkil edir. Tövsiyə annotasiyasının bir məqsədi də oxucuya ali mənəvi dəyərlərin, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin aşılmasıdır. Tövsiyə annotasiyasının aparıcı əlaməti onun mümkün qədər obyektiv tərtib edilməsi və əsərə düzgün qiymət verməsidir. Tövsiyə annotasiyasının həcmi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tövsiyə annotasiyası soraq annotasiyasına nisbətən daha böyük həcmə malik ola bilər. Lakin bu, o demək deyildir ki, belə annotasiyanın həcmində məhdudiyət yoxdur. Əlbəttə ki, tövsiyə annotasiyası da lakonik olmalı, burada sözcülüyə aludəlik olmamalıdır.

Tövsiyə annotasiyalarının məqsəd təyinatı da maraqlı doğuran məsələlərdən biridir. Belə annotasiyalar ilk növbədə kütləviləşdirmə, maarifləndirmə və özünütəhsil təyinatlı vəsaitlərdə daha çox verilir. Tövsiyə annotasiyaları məhdud miqdarda elmi-köməkçi vəsaitlərdə də tətbiq olunur. Bu vəsaitlərdə tövsiyə annotasiyaları elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə və dəyərə malik əsərləri səciyyələndirmək üçün tətbiq edilir.

Annotasiyaların sənədləri səciyyələndirmə baxımından növləri də xeyli maraqlı doğurur və bir sıra əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu tipli annotasiyalarda ilk növbədə ümumi annotasiyalara diqqət yetirək.

Ümumi annotasiya sənədi bütövlükdə səciyyələndirir. Bu növü annotasiyalar aşağıdakı hallarda istifadə edilir:

a) öz məzmununa görə bütünlüklə göstəricinin (və ya göstəricinin bir bölməsinin) mövzusunə aid olan əsərlərin səciyyələndirilməsi üçün istifadə edilən ümumi annotasiyalar.

Bu tipli annotasiyalar daha çox mövzu bibliografik göstəricilərində tətbiq edilir.

b) heç bir məzmun çərçivəsi ilə məhdudlaşmayan universal xarakterli vəsaitlərdə istifadə edilən ümumi annotasiyalar.

Belə annotasiyaların ən səciyyəvi nümunəsi mərkəzləşdirilmiş kataloqlaşdırma sistemində tətbiq edilən çap kartoçkalarındakı tətbiq edilən ümumi annotasiyadır.

Ümumi annotasiyaların əsas funksiyası əsərin elmi və ideya baxımından səciyyəsinin verilməsidir. Bir sıra hallarda ümumi annotasiyada əsərin müəllifi barədə, əsərin yazıldığı mühit və zaman barədə məlumatlar da verilə bilər. Belə annotasiyalar təbiət elmlərinə dair ədəbiyyatda geniş tətbiq edildiyindən, nümunə kimi geologiyaya dair aşağıdakı bibliografik yazıda tətbiq edilən annotasiyaya diqqət yetirək.

Kazimov C.Ə. Geoloji tədqiqatlarda riyazi metodların tətbiq edilməsi xüsusiyyətləri. – B.: Azərənəşr, 1984. – 183 s.

Kitabda geoloji kəşfiyyat işlərində, seysmologiyada riyazi metodların tətbiqindən bəhs edilir. Burada əyani misallar neft yataqlarının geologiyası ilə əlaqədar tədqiqatlara əsasın verilmişdir. Kitab geologiya sahəsində tədqiqatlar aparan mütəxəssislər və eləcə də bu sahə üzrə təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Sənədin səciyyələndirilməsi üsuluna görə annotasiyaların ikinci növü analitik annotasiyadır. Analitik annotasiya əsasən sənədin bir hissəsinə (fəslinə, bölməsinə, struktur vahidinə) verilir. Söhbət kitab və ya onun fəslindən gəldərsə, analitik annotasiya o zaman verilir ki, tərtib edilən biblioqrafik vəsaitin mövzu istiqaməti ilə yalnız kitabın müəyyən fəslə və ya bölməsinə uyğun gəlir. Məhz buna əsasən, analitik annotasiyanın əsas iki növü fərqləndirilir: a) sənədin müəyyən bir məzmununun aspektini açan, əks etdirən annotasiya; b) sənədin müəyyən bir hissəsinə, fəslinə, bölməsinə və s. verilən annotasiya.

Sənədin səciyyələndirmə üsuluna görə annotasiyaların ayrıca bir növü olan qrup annotasiyası da xeyli maraqlı doğuran annotasiya növüdür. Qrup annotasiyasının da özünün yarımnovləri vardır. Qrup annotasiyaları hər hansı bir əlamətinə, ən çox məzmununa görə birləşən bir neçə sənədin ümumiləşdirilmiş səviyyəsini verir. Qrup annotasiyasının üç əsas növü vardır ki, bunlar da aşağıdakılardır:

a) bir və ya bir neçə müəllifin müstəqil əsərlərini (kitablarını və ya məqalələrini) səciyyələndirən annotasiya;

b) vahid nəşriyyat forması ilə birləşən bir neçə əsəri səciyyələndirən (məsələn, elmi əsərlərin mövzu məcmuəsi) və məcmuənin mövzusunun ümumiləşdirilməsindən ibarət olan annotasiya. Belə annotasiyanın vəzifəsi həm də məcmuənin bölmələrinin və ya ona daxil edilmiş əsərlərin sadalanmasından ibarətdir ki, belə sadalanma məcmuənin tərkibini açmağa imkan verir;

c) bir əsərə verilmiş annotasiya hansı ki, bu annotasiyanın daxilində məzmunca və ya başqa əlamətə görə bu əsərlə bağlı digər əsər haqqında məlumat verilir.

Qrup annotasiyasına yaxın olan janr kimi biblioqrafik vəsaitin hər hansı bir bölməsinə verilmiş giriş məqalələrini göstərmək olar. Belə məqalələrdə bölməyə daxil edilən əsərlər barədə ümumi məlumat verilir və onlar belə giriş məqalələri (qeydləri) xüsusilə də tövsiyə biblioqrafik vəsaitləri üçün səciyyəvidir. Bu məqalələrdə (qeydlərdə) vəsaitdə nəzərdən keçirilən sualın, problemin məğzi təhlil olunur, istifadəçiyə nəyi, necə, hansı ardıcılıqla öyrənmək barədə tövsiyələr verilir. Həmin məqalələrin (qeydlərin) verilməsi biblioqrafik hər bir əsərə ayrıca annotasiya vermək zərurətindən azad edir.

Deyilənlər sübut edir ki, annotasiyalar geniş növ müxtəlifliyinə malikdir və biblioqraf konkret vəziyyətdən, şəraitdən asılı olaraq annotasiyanın məqsədəməvafiq növünü tətbiq edə bilər.

Анотасија барədə yuxarıда бəһс edilənləri yekunlaşdıraraq onların əsas xüsusiyyətlərini aşağıdaki kimi qeyd etmək olar:

1. Анотасија лаконик və конкрет olmaqla və lazım gələrsə, burada rəqəmlərdən, adlardan, faktlardan istifadə edilməlidir;

2. Анотасиyanın dili sadə olmalıdır, qəliz sözlərdən, mürəkkəb budaq cümlələrindən istifadə edilməməlidir.

Burada qeyd edilənlər sübut edir ki, bibliografik mənbələrdə sənəd barədə informasiyanın əks olunması, onun səciyyələndirilməsi çox əhəmiyyətli bir işdir və burada annotasiyalaşdırma mərhələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Z.H. *Ümumi bibliografiyaşünaslıq: Dərs vəsaiti*. – B.: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1985.-142 s.

2. ГОСТ 7.1-2003. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления. – М., 2004.- 53 с.

3. ГОСТ 7.0-99. Информационно-библиотечная деятельность, библиография. Термины и определения. – М., 2000. – 34 с.

A.M. MAMMADOV

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОТРАЖЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ О ДОКУМЕНТЕ В БИБЛИОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены некоторые вопросы характеристики документов, в частности аннотирование, широко применяемое в библиографической практике. Анализированы основные виды аннотаций, особенности их составления.

A. M. MAMMADOV

SOME ASPECTS OF REFLECTING THE INFORMATION ON DOCUMENT ON THE BIBLIOGRAPHIC SOURCES

SUMMARY

The bibliographic analyzing of document is very important direction of bibliographic activity of the library. The special attention in given article was paid to composing of bibliographic annotations and abstracts of document.

